

NATUURSPORT EN LEVENSGELUK

HUGO DE VRIES, ELI HEIMANS EN JAC. P. THIJSSÉ*

B. Theunissen**

Pieter Harting zal er content mee zijn geweest dat hij door Hugo de Vries werd opgevolgd als redacteur van het *Album der Natuur*. Voor en na zijn aantreden als redacteur in 1886 maakte De Vries zich sterk voor hetzelfde ideaal dat Harting zo'n dertig jaar via het tijdschrift had uitgedragen: 'natuurkennis als opvoedingsmiddel'.¹ Zowel Harting als De Vries sloten hiermee aan bij het welbekende streven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen om, via de verspreiding van nuttige kennis, het volk te beschaven en zijn levensgeluk te vergroten.²

De Vries kan niet worden verweten dat hij zich minder voor dit ideaal heeft ingespannen dan Harting. Maar het valt niet te ontkennen dat de Nutsideologie in het laatste kwart van de negentiende eeuw veel van haar glans verloor. Het Nut was er eigenlijk nooit in geslaagd 'het volk' echt te bereiken. De bloei van de beweging kwam vooral op rekening van het succesvol preken voor eigen parochie, dat wil zeggen voor de qua 'beschaving' al redelijk gevorderde middengroepen. Eind negentiende eeuw kwam daar nog bij dat het Nut links en rechts werd ingehaald door socialisten en confessionelen. Voor een deel namen deze groeperingen de ideologie weliswaar over, maar met de grondslag van politieke en religieuze neutraliteit, zo wezenlijk voor het Nut, was het toen natuurlijk gedaan.

Het is in dit verband niet zo vreemd dat er in De Vries' populaire artikelen tegen 1900 een verschuiving te bespeuren is. In de jaren tachtig wordt zijn populaire werk nog beheerst door het oorspronkelijke natuurkennis-als-opvoedingsmiddel-motief: wetenschappelijke kennis geeft de burger geestelijke voldoening en komt hem in de praktijk van het dagelijks bestaan goed van pas. De Vries doet zo bijvoorbeeld een boekje open over het bewaren

* Nadat het manuscript van dit artikel aan de *Gewina*-redactie was voorgelegd, verscheen van de hand van Marga Coesèl een proefschrift over Jacob Heimans (de zoon van Eli) en de ontwikkeling van natuurstudie en -bescherming in Nederland (zie noot 12). Coesèl werkt de opkomst en ontwikkeling van de natuurbeschermingsgedachte in Nederland, waaraan ik in dit artikel slechts kort refereer, uitvoerig uit. De geïnteresseerde lezer zij derhalve naar dit zeer leesbare proefschrift verwezen; zie voor een bespreking de vorige aflevering van *Gewina*. Ik ben Marga Coesèl erkentelijk voor haar aanvullingen en correcties op mijn manuscript. Verder dank ik Rienk Vermij en mijn Utrechtse collega's voor hun suggesties en kritische commentaar.

** Instituut voor Geschiedenis der Natuurwetenschappen, Universiteit Utrecht, Nieuwegracht 187, 3512 LM Utrecht

1. Zie P. Harting, 'Natuurkennis als opvoedingsmiddel; een afscheidswaard', *Album der Natuur* (1885) 393-398.

2. Over het Nut en de Nutsideologie: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam, 1984); B. Kruithof, 'De deugdzaame Natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposium. Tijdschrift voor Maatschappij-geschiedenis* 2 (1980) 22-37.

van aardappels in de winter, over de verzorging van kamerplanten, over ziekten van tuinplanten enzovoort. Maar langzaam maakt dit soort beschouwingen plaats voor een thematiek waarin niet zozeer de burger en zijn dagelijks bestaan centraal staan maar, meer algemeen, de maatschappelijke betekenis van wetenschappelijk onderzoek. In een eerder artikel in dit tijdschrift heb ik al laten zien hoe de wetenschap door De Vries werd aangeprezen als de motor van alle maatschappelijke vooruitgang.³ Dit motief is al vroeg in zijn werk aan te wijzen, maar rond 1900 wordt het, toegespitst op de rol van de genetica in de land- en tuinbouw, het dominerende thema van zijn populariserende werk.

Hiermee gaf De Vries de richting aan waarin naar zijn idee de oplossing te vinden was voor de sociale en maatschappelijke crisis waarin Nederland zich volgens de intelligentsia van het *fin de siècle* bevond. De industrialisering zette in Nederland pas laat door, maar toen het eenmaal zover was, dienden zich ook hier de tekenen van sociale onrust aan waarmee men in het buitenland al langer te kampen had. Het liberale ideaal van staatsonthouding en van een neutrale overheid leek zijn langste tijd gehad te hebben. Socialisten, protestanten en katholieken organiseerden zich om hun overtuiging politiek gewicht bij te zetten. De 'sociale kwestie' dreigde zonder overheidsingrijpen onbeheersbaar te worden. In de ogen van pessimisten wankelden eind negentiende eeuw de grondvesten van de maatschappelijke orde en sommigen vreesden zelfs voor de westerse beschaving.

Het was zonneklaar dat de oude Nutsideologie in deze situatie niet meer was dan een vinger in het gat van de dijk. Links zocht de oplossing in vèrgaande sociale hervormingen; rechts brak met de 'laisser-faire' gedachte (die in Nederland overigens nooit zo rauw was toegepast als bijvoorbeeld in Engeland) en accepteerde meer en meer de noodzaak van overheidsinterventie en sociale wetgeving.⁴

Ook Hugo de Vries, als toekomstgerichte liberaal, zag naast het particuliere initiatief een groeiende rol weggelegd voor de overheid. Hij zocht het niet in politieke hervorming – of beter: hij liet zich over politiek niet of nauwelijks uit – maar zette al zijn kaarten op de wetenschap. Om tot algemene welvaart en een rechtvaardige maatschappelijke orde te komen moest ruim baan worden gemaakt voor wetenschappelijk onderzoek. Kennis van biologische wetten zou uiteindelijk de land- en tuinbouw in staat stellen het voedselprobleem op te lossen. Maar natuurlijke wetmatigheden beheersten ook het functioneren van de menselijke samenleving. Men moest zich tot biologen en sociologen wenden om inzicht te krijgen in de grondslagen van de maatschappelijke orde.

Elders ben ik op deze thematiek uitvoeriger ingegaan.⁵ Hier wil ik aandacht besteden aan een andere verschuiving in De Vries' populariserende werk, die zich in hetzelfde tijdvak voltrekt. Op het eerste gezicht is ze wat minder opvallend, en het gaat hier ook niet zozeer om een alternatief voor de Nutsgedachte als wel om een nieuwe invulling ervan. Ik doel op De Vries' enthousiaste steun voor de natuurstudiebeweging die in de jaren negentig in Nederland opkwam. In dit artikel probeer ik duidelijk te maken waarom De Vries zo geporteerd was voor de natuurstudie-idee en hoe dit te rijmen is met zijn wetenschappelijke opvattingen en met zijn maatschappijvisie.

3. B. Theunissen, 'De beheersing van mutaties. Hugo de Vries' *Werdegang* van fysioloog tot geneticus', *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 15 (1992) 97-115. Meer uitvoerig: B. Theunissen, 'Knowledge is power. Hugo de Vries on science, heredity and social progress', *British Journal for the History of Science*, ter perse.

4. Voor een analyse van het politieke en geestelijke klimaat in het Nederlandse *fin de siècle*: zie het themanummer 'Breukvlak in Nederland?' van de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106/4 (1991).

5. Theunissen (n. 3), 'Knowledge is power'.

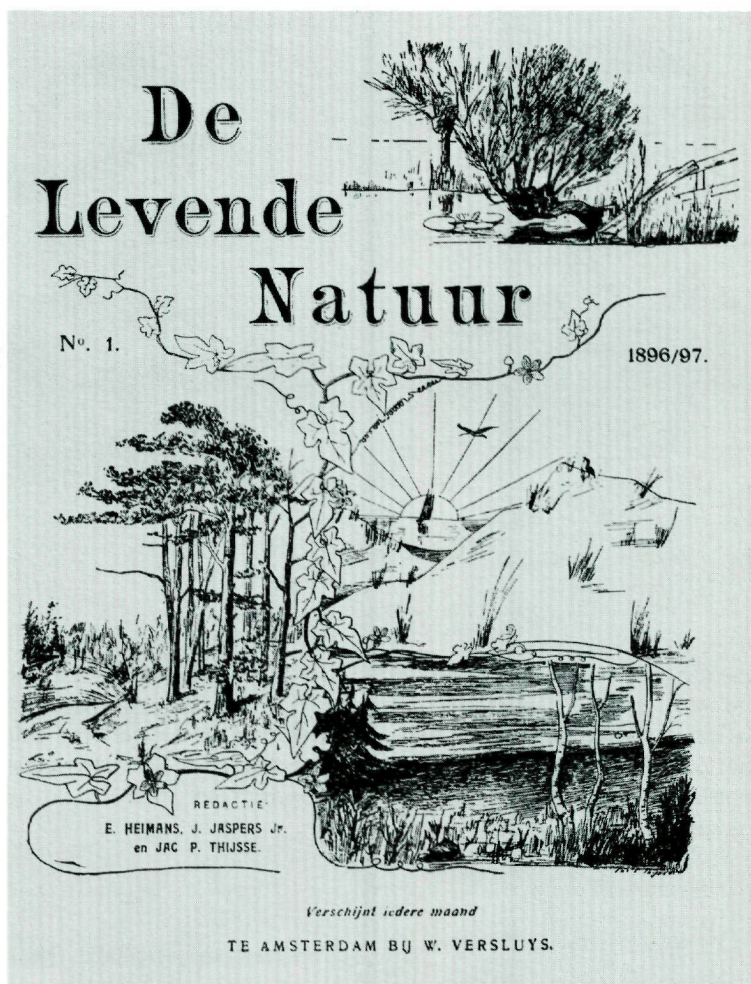
Heimans (links) en Thijssen.

Voor een goed begrip is enige achtergrondinformatie over de natuurstudiebeweging zelf vereist. Gaan we alleen op De Vries' uittalingen af, dan kan de natuurstudiegedachte zonder veel omhaal als een opleving van het Nutsdenken worden getypeerd. Maar dit is een te beperkte invalshoek om de beweging recht te doen; ze had haar eigen oogmerken en haar eigen dynamiek.

Opkomst van de natuursport

Over de natuurstudie in Nederland is veel te weinig geschreven. Iedereen kent Heimans en Thijssen, maar een serieuze historische analyse van hun werk en betekenis ontbreekt nog. Brouwer publiceerde in 1958 een verdienstelijke biografie van Heimans, maar een gelijkwaardige biografie van Thijssen moet nog worden geschreven. Er is verder een aantal nuttige gedenkboeken van terugblikkende (amateur-)biologen die de groei en bloei van de natuurstudie en de natuurbescherming in Nederland hebben meegemaakt.⁶ Hoewel ze dikwijls waardevolle gegevens uit de eerste hand bevatten, vergroten ze toch alleen maar de nieuwsgierigheid van de historicus. Wie zich maar eventjes in het onderwerp verdiept

6. Over Heimans: F.I. Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in het begin van de twintigste eeuw* (Groningen, 1958); Heimansnummer *Natura*, nr. 260, 15 mei 1920. Brouwers biografie bevat uitvoerige literatuuropgaven. Over Thijssen: Kees Hana, *Feest in de natuur. De eeuw van Jac. P. Thijssen* (Amsterdam, 1965); J.W. van Dieren en A. Scheygrond ed., *Gedenkboek dr. Jac. P. Thijssen*. Uitgegeven op 25 juli 1935 als speciaal nummer van het tijdschrift 'De levende natuur' ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van dr. Jac. P. Thijssen en het veertigjarig bestaan van het tijdschrift (Amsterdam, 1935). Zie verder bijvoorbeeld A.F.H. Besemer e.a. ed., *In het voetspoor van Thijssen. Een reeks bijdragen over veldbiologie, natuurbescherming en landschap* (Wageningen, 1949); *Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Gouden Jubileum van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten* (Amsterdam, 1956). J.A. Nijkamp e.a., *Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, 1901-1981* (Hoogwoud, 1991).

Omslag van de eerste jaargang van *De Levende Natuur*.

en een blik slaat op de planken vol historische, wetenschapshistorische, kunsthistorische en literatuurhistorische studies die er over de natuurstudie in Engeland en Amerika zijn geschreven, die beseft dat hier nog een grote lacune bestaat.

Het probleem met de bestaande Nederlandse literatuur is veelal dat zij niet de natuurstudiebeweging zelf tot uitgangspunt neemt, maar wat eruit is voortgekomen. Veel Nederlandse ecologen en ethologen die in de eerste eeuwheft werden geboren groeiden op met de boeken van Heimans en Thijssse. Menigeen werd door die boeken tot de natuurstudie bekeerd of sterk in zijn belangstelling voor de natuur gestimuleerd. Ongetwijfeld hebben de ecologie en de ethologie in Nederland een voedingsbodem gevonden in de natuurstudiebeweging,⁷ maar we krijgen een vertekend beeld wanneer we de beweging uitsluitend vanuit die later uitgekristalliseerde vakgebieden benaderen.

7. Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Tinbergen in Besemer (n. 6), *In het voetspoor van Thijssse*.

Dit geldt nog sterker voor de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging, die nauw met de activiteiten van Heimans en vooral Thijssse verbonden is geraakt. Alweer krijgen we een eenzijdig beeld wanneer we natuurstudie en natuurbescherming te gemakkelijk met elkaar identificeren. Bovendien heeft het begrip natuurbescherming in onze eeuw zijn eigen evolutie doorgemaakt. Het begrip zoals het rond 1900 werd gehanteerd heeft met het huidige nog wel raakvlakken, maar is er op andere punten nauwelijks nog mee te vergelijken.

De natuurstudiebeweging in Nederland verdient, kortom, een afzonderlijke historische behandeling in boekvorm. Hier zal ik het, ook gezien mijn veel beperktere vraagstelling, met een verkennende schets van de beweging moeten doen. Maar om te laten zien wat een aantrekkelijk onderwerp voor studie hier braakligt, zal ik er iets uitvoeriger op ingaan dan mijn vraagstelling strikt genomen vereist.⁸

In zijn Heimansbiografie suggereert Brouwer dat Eli Heimans en Jac. P. Thijssse de natuurstudiebeweging in Nederland zo ongeveer in hun eentje van de grond hebben getild. Westhoff betwijfelt dat en vermoedt dat de tijd er rijp voor was.⁹ In beide visies zit een kern van waarheid. Aan de ene kant ontbreekt in Nederland tot in de jaren negentig een pendant van de bloeiende natuurstudie-organisaties die door de hele negentiende eeuw heen in Engeland en wat later ook in Amerika te vinden zijn. Heimans en Thijssse weten in luttele jaren te bewerkstelligen dat die pendant er komt. En hoewel ze al snel van vele kanten ondersteuning krijgen, is het buiten kijf dat hun initiatief doorslaggevend is geweest. Maar aan de andere kant is de promptheid van de respons op dit initiatief verbluffend. De natuurboekjes die ze in 1894 beginnen uit te geven gaan als warme broodjes over de toonbank en moeten keer op keer worden herdrukt. Het tijdschrift *De Levende Natuur*, dat in 1896 wordt gestart, heeft na drie maanden meer dan duizend abonnees.¹⁰ En uit de (in het blad afgedrukte) levendige correspondentie die meteen al in de eerste jaargang met de redactie en tussen abonnees onderling wordt gevoerd, krijgt men de indruk alsof de beweging al jaren bestaat. Dit wijst op een gat in de markt dat door *De Levende Natuur* met succes wordt opgevuld.

De aantrekkingskracht van het onderwerp elders steunt deze gedachte van een markt voor de 'natuursport', zoals de redacteuren van *De Levende Natuur* hun activiteit aanduiden. Men kan ook nauwelijks een biografie van een Nederlandse bioloog uit die tijd vinden waarin niet wordt geklaagd over het gebrek aan geschikte literatuur waardoor de beginnende natuurliefhebber rond de eeuwwisseling werd gefrustreerd.¹¹ Kennelijk had de natuurmarkt ook een nauw bepaalde omvang, want na de aanvankelijke 'boom' van het abonneebestand groeide het aantal betalende lezers nog maar weinig.¹² Een rage van de omvang die Engeland in het

8. Bestudering van de Nederlandse natuurstudiebeweging wordt sinds een aantal jaren enorm vergemakkelijkt door de oprichting van de Heimans en Thijssse Stichting, gehuisvest in het Hugo de Vries Centrum in Amsterdam. De bibliotheek van de stichting bevat een rijke verzameling geschriften van en over Heimans en Thijssse en hun navolgers, verscheidene natuurstudie- en natuurbeschermingstijdschriften, archiefmateriaal in de vorm van manuscripten, schetsboekjes, correspondentie, foto's, geluidsbanden enz. Voor dit artikel heb ik mij beperkt tot gepubliceerd bronnenmateriaal, en dit is een van de redenen waarom mijn schets van de beweging niet meer kan zijn dan een terreinverkenning.

9. Brouwer (n. 6), *Heimans*, 90; V. Westhoff, 'Rede gehouden ter gelegenheid van het 50e sterfjaar van E. Heimans', *Jaarboek 1964 van de Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging* (Amsterdam, 1965), overdruk.

10. Brouwer (n. 6), *Heimans*, 102.

11. Soortgelijke uitlatingen van lezers zijn te vinden in *De Levende Natuur*; zie bijvoorbeeld 'Mijn jongensjaren' van B. Stoffel in de eerste jaargang (1896-1897), p. 84-85.

12. Marga Coesèl, *Zinkviooltjes en zoetwaterwieren: J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum, 1993) 127-128.

midden van de negentiende eeuw had gekend, werd de natuurstudie in Nederland nooit. Thijsses wat later begonnen reeks Verkade-albums werd wèl een rage, maar het lijkt erop dat het Verkadeconcept appelleerde aan een verzamel- en ruilwoede die niet alleen natuur-liefhebbers eigen is. Dat men zich door de albums ineens massaal tot de natuurstudie bekeerde, is niet erg waarschijnlijk. Ondertussen heeft de Verkadereeks wel veel bijgedragen tot Thijsses status van woordvoerder en symbool van natuurminnend Nederland.

Wat hadden Heimans en Thijsses voor ogen toen zij in 1894 de serie natuurboekjes *Van vlinders, bloemen en vogels* startten? Meer gedetailleerde studie zal moeten uitwijzen in hoeverre hun aanpak origineel was dan wel naar buitenlandse voorbeelden was gemodelleerd. Maar een aantal overeenkomsten en verschillen met de natuurstudiestromingen elders springt direct in het oog. Het hoogtepunt van de 'natural history craze' in Engeland was in de jaren negentig al ruimschoots voorbij.¹³ Tussen 1840 en 1870 was het verzamelen en bestuderen van natuurobjecten in brede lagen van de bevolking een gepassioneerd bedreven vrijetijdsbesteding geweest. Vrij plotseling was het daarna ook weer afgelopen. Toen de belangstelling tegen het einde van de eeuw weer aantrok, was daarin duidelijk te onderkennen dat er ondertussen veel was veranderd in de wetenschappelijke studie van de levende natuur – tegen 1900 definitief gecanoniseerd als 'biologie'.

Verzamelen, determineren en collectievorming waren tot ver in de negentiende eeuw het hoofddoel geweest van niet alleen de amateur, maar ook van menig professioneel werkend natuuronderzoeker, zeker in de plantkunde. Toen in de tweede eeuw helft het accent verschoof naar microscopisch detailonderzoek en experimentele studies, vergrootte dat in eerste instantie de afstand tussen de amateur en de beroeps. Maar er openden zich ook nieuwe perspectieven. Een mooi voorbeeld is de opkomst van wat wij nu de plantencologie noemen. Gestimuleerd door de nieuwe anatomisch-fysiologische laboratoriumstudies die na 1850 in de Duitse botanie opgang maakten, begonnen botanici als Simon Schwendener, Gottlieb Haberlandt en Ernst Stahl in de jaren tachtig hun 'laboratorium' naar de vrije natuur te verplaatsen.¹⁴ Doel was het functioneren van de plant in zijn natuurlijke omgeving te begrijpen, en dan met name hoe de plant anatomisch en functioneel is aangepast aan de eisen van het leefmilieu. Dit type onderzoek trok spoedig overal de aandacht. In Nederland waagde De Vries zich, zij het kortstondig, op het gebied, en hij rapporteerde in het *Album der Natuur* regelmatig over het werk van Stahl.¹⁵ Het terrein kwam nog sterker in de belangstelling nadat het door de Deen Eugenius Warming op een breder ecologisch plan was getild en was omschreven als de wisselwerking tussen organismen en hun biotische en abiotische omgeving.¹⁶ Warming beschreef ook verschillende plantengemeenschappen in samenhang met hun specifieke milieu. In Duitsland had Karl August Möbius dergelijke samenhangende soortengroeperingen toen al bedacht met de term *Biocönose*, levensgemeenschap.

13. Over de natuurstudie in Engeland in de negentiende eeuw, zie bijvoorbeeld David Elliston Allen, *The naturalist in Britain. A social history* (Londen, 1976); U.C. Knoepflmacher en G.B. Tennyson ed., *Nature and the Victorian imagination* (Berkeley enz., 1977); Lynn Barber, *The heyday of natural history, 1820-1870* (Londen, 1980); Lynn L. Merrill, *The romance of Victorian natural history* (New York/Oxford, 1989).

14. Zie hierover: Eugene Cittadino, *Nature as the laboratory. Darwinian plant ecology in the German empire, 1880-1900* (Cambridge, 1990).

15. Zie Theunissen (n. 3), 'De beheersing van mutaties', 110-111. De Vries over het werk van Stahl: 'Planten en slakken', *Album der Natuur* (1889) 63-68; 'Gevlekte bladeren', *Album der Natuur* (1896) 189-190; 'Veen en boschplanten', *Album der Natuur* (1901) 257-270. De Vries' belangstelling voor de opkomende ecologie blijkt ook uit tal van andere bijdragen; zie bijvoorbeeld: 'Een kunstmatig veen', *Album der Natuur* (1898) 377-384.

16. Zie over Warming bijvoorbeeld William Coleman, 'Evolution into ecology? The strategy of Warming's ecological plant geography', *Journal of the History of Biology* 19 (1986) 181-196.

Dit nieuwe accent op het levende organisme in zijn natuurlijke omgeving vinden we in Engeland tegen 1900 in de amateuristische natuurstudie terug.¹⁷ Evenzo in Nederland, waar de natuurstudie toen pas goed op gang kwam. Voor de serie natuurboeken waarmee het duo Heimans en Thijssse debuteerde, kozen zij met zoveel woorden de levensgemeenschap als organiserend principe.¹⁸ Het ging hen nadrukkelijk om het levende organisme; verzamelen en benoemen waren belangrijke hulpmiddelen om het organisme te leren kennen, maar dit was geen doel op zichzelf.

Dit betekent overigens niet dat de natuurstudie à la Heimans en Thijssse nu maar gemakshalve als ecologie kan worden aangeduid. De vroege professionele ecologen zagen hun nieuwe discipline graag als een onderafdeling van de fysiologie.¹⁹ Dat was een beetje 'wishful thinking', maar waar het hen inderdaad om ging was het achterhalen van de functionele relaties tussen organismen en hun omgeving. In het ideale geval zou dit moeten uitmonden in het blootleggen van de betrokken fysiologische mechanismen. Ecologie zou dus 'veldfysiologie' moeten zijn. Heimans en Thijssse streefden dit analyse-niveau niet na. Zij richtten zich op de amateur, en hun aandacht concentreerde zich op het direct zichtbare, op die aspecten van het planten- en dierenleven die met het blote oog, of een enkele maal met loep of microscoop te zien waren. De voor hun doel dankbaarste onderwerpen ontleenden ze dan ook aan de fenologie, dat wil zeggen de studie van de periodieke veranderingen in het leven van planten en dieren onder invloed van de seizoenen en het weer, dus zaken als groei- en bloeidata, bestuiving van planten, voedingsgewoonten, vogelzang, nestbouw, de metamorfose van insecten enzovoort.²⁰

Dat zuiver fysiologische onderwerpen niet tot hun aandachtsgebied behoorden is ook duidelijk uit de wat verwarrende terminologie die in *De Levende Natuur* werd gehanteerd.²¹ In Duitsland was voor het ecologisch onderzoek van Stahl c.s. vanwege de nadruk op het levende, intacte organisme een tijdlang de term *Biologie* in zwang. De redactie van *De Levende Natuur* nam die term over voor het soort studies dat zij propageerde, maar voegde daaraan toe dat deze term ook bedoeld was om het studieterrein te onderscheiden van de fysiologie.²²

Opmerkelijk is verder Heimans' en Thijsses aandacht voor de gedragingen van dieren. Het valt nog niet te zeggen of die aandacht simpelweg een uitvloeisel was van het beoogde observeren van de *levende* natuur, of misschien ook op buitenlandse voorbeelden stelde,

17. Allen (n. 13), *The naturalist*, 240-243. Een illustratie van deze gewijzigde belangstelling levert een boekje van Grant Allen, in Nederlandse vertaling uitgebracht onder de titel *De plant en haar leven* (Zutphen, 1906); Hugo de Vries schreef er een voorwoord bij.

18. E. Heimans en Jac. P. Thijssse, *Van vlinders, bloemen en vogels* (Amsterdam, 1894) Voorbericht. Zie ook het voorbericht aan de lezers in het eerste nummer van *De Levende Natuur* (1896-1897) en *ibid.*, 70-73.

19. Zie Joel B. Hagen, 'Ecologists and taxonomists. Divergent traditions in twentieth-century plant geography', *Journal of the History of Biology* 19 (1986) 197-214, m.n. 202. Overigens maakten de Europese en de Anglo-Amerikaanse ecologie een verschillende ontwikkeling door. In Amerika volgde de oecologie in hoofdlijnen de door Warming uitgezette 'fysiologische' lijn; in Europa lag het accent lange tijd meer op de plantensociologie. Een overzicht van de Anglo-Amerikaanse ontwikkelingen geeft Robert P. MacIntosh, *The background of ecology. Concept and theory* (Cambridge, 1985). Een recent overzichtswerk dat ook aan de continentale situatie aandacht besteedt is Pascal Acot, *Histoire de l'écologie* (Parijs, 1988).

20. Zie bijvoorbeeld J. Heimans, 'Over phaenologie', *De Levende Natuur* (1920-1921) 27-31.

21. J. Jaspers, 'De Biologische Tentoonstelling', *De Levende Natuur* (1897-1898) 148-152, m.n. 148.

22. Naast het afwijkende gebruik van de term biologie wekt hier ook de interpretatie van het begrip fysiologie wat verwarrend. Men kan er de causale, experimentele fysiologie van bijvoorbeeld De Vries mee bedoelen, maar wel degelijk ook de vanuit functioneel perspectief bedreven 'biologische' studies van Stahl c.s. Anders dan Heimans en Thijssse zagen bovendien de vroege ecologen causale fysiologische verklaring vaak wel als hun ideaal, en voor hen was er dus hoe dan ook geen tegenstelling tussen 'Biologie' en fysiologie.

net als de aandacht voor levensgemeenschappen.²³ De ethologie, als discipline, bestond nog niet en van haar (voor)geschiedenis weten we weinig. Feit is wel dat Nederland in die geschiedenis een vooraanstaande rol heeft gespeeld, en van onderzoek naar het verband tussen de natuurstudiebeweging en de opkomst van de ethologie in Nederland mag dus wat worden verwacht.²⁴

Wat bracht Heimans en Thijsse tot hun campagne voor de natuursport? We vinden hier een amalgaam van motieven dat ook in de literatuur over de situatie in andere landen in wisselende samenstellingen telkens weer opduikt. Eerst en vooral is er natuurlijk hun liefde voor de levende natuur en hun zendingsdrang om die liefde ook op anderen over te dragen. Zo geformuleerd klinkt dit als een open deur, maar er valt nog wel iets meer over te zeggen.

Om te beginnen de natuurliefde. Vaak wordt die in verband gebracht met verstedelijking, industrialisering en vervuiling. De natuurliefde is dan dus een reactie of zelfs een vlucht. Lynn Merrill heeft er met betrekking tot de Engelse situatie al op gewezen dat dit motief voorzichtig moet worden gehanteerd.²⁵ Natuurstudie was lang niet altijd negatief gemotiveerd maar had ook een zelfstandige, positieve kracht. Ze hoefde niet gepaard te gaan met een verwerping van het stadse leven en hield niet automatisch een 'back to nature'-imperatief in.

Voor Heimans' en Thijsse's natuursport geldt dit ook. Ze zagen de natuur wel als een tegenwicht voor het stadse leven, als een 'voor een gezond en gelukkig volk ... noodzakelijke [en] onontbeerlijke aanvulling,' maar niet als een te prefereren alternatief.²⁶ Hier onderscheidten zij zich van sommige Amerikaanse 'nature-writers' die de stad de rug toekeerden en hun lezers het leven – of althans het wonen – in de vrije natuur als ideaal voorhielden.²⁷ Het in Amerika nog sterk levende gevoel van verbondenheid met 'the frontier' en 'the wild' had in Nederland geen gelijkwaardige pendant.²⁸ Waar de Amerikaanse natuurschrijver beweerde dat men in de stad eigenlijk geen kinderen kon opvoeden, schreef Heimans alleen maar dat kinderen enigszins vertrouwd moesten zijn met de natuur, ook als ze in de stad woonden. Voor hem hoefden kinderen niet in de vrije natuur op te groeien; als ze er maar niet volkomen van vervreemdden.²⁹

23. Allen (n. 13), *The naturalist*, 231-240, signaleert eenzelfde belangstelling voor gedragsonderzoek in Engeland.

24. René Röell bereidt aan het Utrechtse Instituut voor de Geschiedenis van de Natuurwetenschappen een proefschrift voor over de geschiedenis van de ethologie in Nederland.

25. Merrill (n. 13), *The romance*, 16.

26. *De Levende Natuur. Het levenswerk van Dr. Jac. P. Thijsse weerspiegeld in een bloemlezing*. Met een voorwoord van G.J. Tijmstra (Amsterdam, 1947) 236.

27. Amerikaanse natuurschrijvers die 'the simple life' in de vrije natuur propageerden, zoals Thoreau en, in wat minder primitieve vorm, John Burrough, werden wel veel gelezen maar vonden weinig navolging. Anders was dit rond 1900 met de Country Life Movement, die weliswaar erkende dat het moderne leven zich in de stad afspeelde, maar tegelijk betoogde dat men zich met zijn gezin in de natuur, (vlak) buiten de stad, moest vestigen. Een van de voormannen van deze beweging was Liberty Hyde Bailey; zie zijn *The Country-Life Movement in the United States* (New York, 1911) en William L. Bowers, *The Country Life Movement in America, 1900-1920* (Port Washington, New York, 1974). De verbinding die men in Amerika tussen natuurstudie en agrarische belangen legde – natuurliefde zou het agrarische ethos en daarmee de ruggegraat van de Amerikaanse natie versterken – ontbrak in Nederland eveneens; zie bijvoorbeeld Liberty H. Bailey, *The outlook to nature* (New York, 1903) en *The nature study idea* (New York, 1904). Over de Amerikaanse situatie meer in het algemeen: Peter J. Smitt, *Back to nature. The Arcadian myth in urban America* (New York, 1969); Wayne Hanley, *Natural History in America. From Mark Catesby to Rachel Carson* (New York, 1977).

28. Zie bijvoorbeeld Roderick Nash, *Wilderness and the American mind* (New Haven, 1967).

29. Brouwer (n. 6), *Heimans*, 131-133.

Het motief van de natuur als tegenwicht is ook op Heimans zelf van toepassing. Aan de ene kant vertelt hij hoe hij na zijn eerste week in Amsterdam – Heimans groeide op in Zwolle – half ziek de stoffige en lawaaiige stad ontvluchtte, de natuur in. Maar aan de andere kant bekent hij dat hem na een tijd in de verlatenheid van de vrije natuur de behoefte aan de levendigheid en de drukte van de stad bekruipt. Heimans was *au fond* een stadsmens. Wie in het leven vooruit wilde komen moest naar de stad, vond hij. De voorzieningen die de stad bood zou hij niet willen missen, en stedelingen waren bovendien toleranter dan plattelanders. Het was volgens Heimans zelfs begrijpelijk dat de meeste natuurliefhebbers in de stad woonden, want juist zij wisten te waarderen wat de natuur te bieden had; de buitenwoner raakte snel aan al het moois gewend.³⁰

Maar kwam die natuurliefde dan toch niet voort uit een zekere afkeer van het 'moderne leven' en van de snel voortschrijdende ontwikkeling van de maatschappij? Ook dit is niet het geval. Vooral in Thijsses geschriften klinkt voortdurend door hoezeer hij de voortbrengselen van de 'maatschappelijke vooruitgang' bewondert, zelfs wanneer dat ten koste gaat van de natuur.³¹ In latere jaren komt daar wel wat treurnis en bezorgdheid bij over het verlies van bijzondere natuurgebieden, maar van afkeuring of zelfs maar twijfel over de noodzaak en principiële juistheid van de menselijke expansie is geen sprake. Er moest wat Thijssse betreft alleen maar voor gewaakt worden dat de natuur niet overal het loodje zou leggen: 'Met de grote steden en de nieuwe ontginningen en droogmakerijen zitten wij eventjes verlegen, doch slechts een enkel ogenblik. Want waarvoor hebben wij planologen, planologische diensten en het moderne parkwezen?'³²

Een dergelijke afkeer van 'de vooruitgang' is overigens wel bijna tastbaar aanwezig in F.W. van Eedens *Onkruid* uit 1886. Dit boek is wel als voorloper van de Heimans- en Thijsseliteratuur aangemerkt, maar deze kwalificatie is maar ten dele terecht.³³ Ook Van Eeden is een natuurliefhebber die verslag doet van wandelingen in de natuur, maar uit zijn geschrift spreekt toch een andere geestesgesteldheid. Hier is een pessimistische, mopperende conservatief aan het woord die in industrialisering en moderniteit een bedreiging van de Nederlandse volksaard ziet.³⁴ Natuur en volksaard zijn voor Van Eeden nauw verbonden – we horen hier een echo van Alexander von Humboldt³⁵ – en zijn natuurwandelingen zijn een romantische queeste naar de langzaam wegebbende 'ware aard' van het Nederlandse volk. Van Eeden lijkt zijn inspiratie te putten uit de op dat moment al obsoleete Bataafse mythe en waarschijnlijk ook uit de in Duitsland sterk opkomende Germanenverering.³⁶ Hij gelooft dat de ware Nederlandse volksaard zijn oorsprong vindt in de Germaanse stammen die ons land oorspronkelijk bevolkten. Hun geest waart nog rond in de oude Nederlandse bossen, en dit is dan ook de diepere achtergrond van Van Eedens vaak aan-

30. E. Heimans, *Wandelen en waarnemen. Geïllustreerde schetsen uit het leven van planten en dieren* (Amsterdam, 1906), Inleiding.

31. Zie Hana (n. 6), *Feest*, 107, 141-147.

32. *Ibid.*, 184-185.

33. F.W. van Eeden, *Onkruid. Botanische wandelingen*, 2 dln. (Haarlem, 1886).

34. Zie voor F.W. van Eeden Jan Fonteins biografie van zijn zoon Frederik: *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam, 1990) 31-48.

35. Over Von Humboldts biogeografische opvattingen: Janet Browne, *The secular ark. Studies in the history of biogeography* (New Haven, 1983) 42-57.

36. De Bataafse mythe genoot tot begin negentiende eeuw populariteit; daarna verdween zij naar de achtergrond. Zie hierover Auke van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam, 1990); cf. Willem Frijhoff, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw. Een inleiding', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) 5-28, m.n. 18 e.v.

gehaalde stelling dat die bossen als nationaal monument bewaard dienen te worden.³⁷ Misprijzend bekijkt Van Eeden de nieuwe dorpen met hun rechte straten op de Veluwe: zij verdringen 'de oude hutten' van echte Nederlanders die door hun nauw contact met de 'grootte aardmoeder' nog in verbinding staan met de Germaanse geest van ons volk.³⁸ Van Eedens natuurvisie is, niet zo verwonderlijk, romantisch met een *Naturphilosophische* inslag: de verstandelijk kenbare en de esthetische aspecten van de natuur verenigen zich volgens Van Eeden op een hoger niveau in een metafysische macht, een hogere eenheid die alles wat leeft in zich bergt.

Zelfs wat de botanie betreft is Van Eeden van een andere generatie dan Heimans en Thijsse. Van Eeden was vooral geïnteresseerd in de systematiek en de plantengeografie. Vermoedelijk stond zijn geografische interesse, zoals bij Von Humboldt, in direct verband met zijn belangstelling voor de volksaard, die immers mede door natuur en bodem werd bepaald. Heimans en Thijsse daarentegen haakten in op de nieuwe ontwikkelingen in de botanie, zoals we zagen. Zeker de systematiek was voor hen op zijn best een hulpmiddel.

Aardig om te vermelden is in dit verband dat Hugo de Vries de oude Van Eeden op enkele van zijn botanische wandelingen vergezelde,³⁹ terwijl de jonge Van Eeden, Frederik, met Heimans en Thijsse op pad toog.⁴⁰ Maar De Vries' natuurvisie sloot meer aan bij die van Heimans en Thijsse, terwijl we bij Frederik van Eeden juist de preoccupaties van zijn vader (Germanendom, 'het hogere') terugvinden. Hier kruist de natuuropvatting dus met de generaties van de tochtgenoten.

Terug naar de natuuropvatting van Heimans en Thijsse. Van een fysico-theologische strekking, die we in deze tijd in de Angelsaksische landen nog geregeld aantreffen, is in hun werk geen spoor te bekennen. Heimans was orthodox joods opgevoed, maar mede onder invloed van de werken van Moleschott, Darwin en Haeckel brak hij met zijn geloof.⁴¹ Het beeld dat uit Brouwers biografie van Heimans oprijst is er een van een uitermate sensitieve natuur. De drijfveer van zijn natuurliefde was vooral de sensatie van 'schoonheid' die zij bij hem opriep. Het verlies van het geloof had een leegte achtergelaten,⁴² en mijn indruk is dat deze werd opgevuld, of ten minste gecompenseerd, door de schoonheidsbeleving in de vrije natuur. '[D]oor uw zooveel grooter kennis van het in- en uitwendige der levende wezens,' schreef hij bijvoorbeeld, 'gaan uw gedachten zooveel hooger, steeds hooger, en na een paar weken van zenuwrust, bemerkt ge met stil genieten, dat ge nog even dicht bij den hemel zijt, als toen ge een kleine jongen waart.'⁴³ Voor Heimans waren die indrukken van schoonheid een zelfstandige bron van geluk. En dit was ook wat hij op zijn lezers wilde overdragen: de natuurstudie als een binnen ieders bereik liggende weg naar een gelukkiger leven. Het is veelzeggend dat Heimans zijn pleidooien in dit verband graag als 'preken' aanduidde.⁴⁴

Van Thijsse weten we op dit punt minder, maar de uiterst spaarzame verwijzingen naar God in zijn werk hebben een retorische klank. Het motief van de natuurstudie als bron

37. Van Eeden (n. 33), *Onkruid*, dl. 2, 120.

38. *Ibid.*, dl. 2, 149-150.

39. Zie Peter W. van der Pas, 'Hugo de Vries als taxonoom', *Scientiarum Historia* 11 (1969) 148-166.

40. Fontijn (n. 34), *Tweespalt*, 411-413.

41. Brouwer (n. 6), *Heimans*, 249-259. Heimans bleef wel 'zoekende'. Hij trad uiteindelijk toe tot de vrijmetselaars, eerst tot de loge Fides Mutua in Zwolle en later tot La Charité in Amsterdam. Heimans erkende de mogelijkheid van een in de wereld werkzame macht of kracht, maar verzette zich met klem tegen elk verpersoonlijkt godsbegrip.

42. In een voordracht voor de loge Charité in 1910 zei Heimans bijvoorbeeld: '... heel in stilte - komt wel eens weer het verlangen op naar het bezit van dat oude, eenvoudige en zoo gemakkelijke geloof.' *Ibid.*, 250.

43. *Ibid.*, 51-54, citaat op 54.

44. Zie bijvoorbeeld *ibid.*, 104.

van levensgeluk is echter ook bij hem voortdurend aanwezig. Hoe dan ook zullen zijn persoonlijke drijfveren wat luchtiger van aard zijn geweest dan die van Heimans. In overeenstemming met zijn lijfspreuk – ‘Onbekommerd’ – kunnen we in zijn geval beter termen als plezier en genoegen gebruiken dan schoonheidsbeleving en levensgeluk.

Het esthetische element in Heimans' en Thijsses natuurbeleving en de suggestie dat de natuur voor Heimans de plaats van de religie innam, roept de vergelijking met de Tachtigers op. In de literatuur over de natuurstudiebeweging ontbreekt deze vergelijking zelden, maar in hoeverre ze hout snijdt is een andere vraag. Er is een aantal overeenkomsten aan te wijzen, maar een vergelijking vanuit een wat breder perspectief maakt naar mijn idee duidelijk dat we Heimans en Thijsses toch beter als ‘negentigers’ kunnen zien dan als geestverwanten van de Tachtigers.

In hun natuurliefde hadden de twee bewegingen zeker een raakvlak. Voor de (wat ambivalente) Tachtiger Frederik van Eeden was dit ook de reden om via hun gemeenschappelijke uitgever Versluys met Heimans en Thijsses contact te zoeken.⁴⁵ Van Eeden schreef later ook een paar stukjes voor *De Levende Natuur*. Een overeenkomst tussen de bewegingen is ook, zoals al aangegeven, het esthetische karakter van de natuurbeleving. Kloos wilde de poëzie de plaats van de religie laten innemen, en de pure schoonheidsbeleving, met vaak de natuur als bron, stond in die poëzie centraal – Gorters *Mei* uit 1889 is een mooi voorbeeld. Een van de aspecten van de ‘onmaatschappelijkheid’ van de Tachtigers was dat ze hun kunst geen vehikel wilden laten zijn voor zedenkundige of religieuze lessen of vermaningen – geen domineespoëzie dus maar ‘l’art pour l’art’. Het lijkt erop dat het natuurgenet voor Heimans dezelfde betekenis had als de kunst voor Kloos – vervanger van de religie – maar wezenlijker is nog dat ook bij Heimans en Thijsses elke moraliserende of religieuze ondertoon ontbreekt. Ook hier geen spoor van de traditionele ‘domineesnatuurbeschrijving’ maar ‘la nature pour la nature’.

De onmaatschappelijkheid van Tachtigers als Kloos en vooral Van Deyszel hield echter ook een afkeer van het burgerdom en van maatschappelijke idealen in, en hoewel de Tachtigers op dit punt allesbehalve één lijn trokken, werd het beeld van de beweging toch door deze afzijdige opstelling bepaald.⁴⁶ Hier tekent zich een duidelijk verschil met Heimans en Thijsses af. Midden jaren negentig, toen zij hun activiteiten begonnen, vond het standpunt van Kloos en Van Deyszel nog maar weinig bijval onder Nederlandse kunstenaars en intellectuelen. Hun hyperindividualisme had plaatsgemaakt voor een meer

45. *Ibid.*, 111-115; Fontijn (n. 34), *Tweespalt*, 411-413; Guido van Suchtelen, ‘F. van Eeden en Jac. P. Thijsses’, *Mededelingen van het Frederik van Eeden Genootschap* 26 (1979) 18-21.

46. Zoals bekend zou het vraagstuk van het maatschappelijk engagement binnen de beweging als een splijtzwam werken. Tegenover de opvattingen van Kloos en Van Deyszel stonden die van bijvoorbeeld Gorter en Van der Goes, die de beweging eerder zagen als een in positieve zin te waarderen produkt van de maatschappelijke stroomversnelling van het laatste kwart van de negentiende eeuw, dan als een reactie ertégen. Volgens Herman Gorter hadden de maatschappelijke ontwikkelingen een nieuwe vitaliteit teweeggebracht, en voor hem was de nieuwe dichtkunst één van de vormen waarin die vitaliteit zich uitte. Frank van der Goes zag aanvankelijk zelfs een direct verband tussen de nieuwe dichtkunst en de opkomende progressieve politiek; zie Ton Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985* (Amsterdam, 1990) 34-37. Van een positieve gerichtheid getuigt ook het feit dat *De Nieuwe Gids* zich niet alleen tot letteren en kunst wilde beperken, maar zich ook openstelde voor politiek en wetenschap, gebieden dus waarin het nieuwe maatschappelijke elan zich onmiskenbaar manifesteerde. Al bestonden er dus duidelijke tegenstellingen binnen de beweging van Tachtig, men kan zich afvragen of die tegenstellingen doorgaans niet te scherp worden angezet. Ook de maatschappelijke tegendraadsheid van Kloos en Van Deyszel verwijst immers naar het transformatieproces dat de maatschappij onderging; zie S. Stuurman, ‘Het einde van de produktieve deugd’, in ‘Breukvlak in Nederland’ (n. 4), 610-624, m.n. 623.

geëngageerde maatschappijvisie.⁴⁷ Men was optimistisch over de mogelijkheden om tot een meer humane, meer egalitaire maatschappijvorm te komen en zag de toekomst vol vertrouwen tegemoet. In de jaren negentig werden bovendien de contouren van de moderne massamaatschappij zichtbaar, en een van de duidelijkste manifestaties daarvan was de opkomst van de massacultuur. De lectuur van dagbladen en boeken nam toe, er kwamen meer bibliotheken, theaters en gezelschappen, en het aantal verenigingen op cultureel, educatief en sportief gebied groeide in snel tempo.⁴⁸

De natuursport van Heimans en Thijsses kunnen we zonder moeite in dit rijtje inpassen. Ook hun beweging was een produkt van de maatschappelijke ontwikkeling, en niet een reactie ertegen. Zomin als de natuurstudie een verwerping van het stadse leven inhield, zomin zette zij zich tegen 'de vooruitgang' af, sloot daar integendeel juist bij aan. De term 'natuursport' is in dit verband even goedgekozen als veelzeggend. In Heimans' en Thijsses optiek kon de natuurstudie eenzelfde, en misschien nog wel waardevoller functie in de samenleving vervullen als de gewone takken van sport. Niet langer was de natuursport voorbehouden aan een elite. Door de verbetering van de vervoersmogelijkheden werd de Nederlandse natuur voor een steeds grotere groep steeds beter bereikbaar. Veel geld was er niet voor nodig; de natuurstudie was een 'bron van goedkoop genot' die ook de minder vermogende stadsbewoner een beetje levensgeluk kon bezorgen.⁴⁹ Heimans en Thijsses stond een brede volksbeweging voor ogen: het natuurgenoet moest 'eigendom des volks' worden.⁵⁰ Ook zonder dat zij zich direct over politieke en sociale kwesties uitlieten,⁵¹ is uit alles duidelijk dat Heimans en Thijsses deelden in het humanitaire en melioristische denken dat het culturele klimaat van de jaren negentig bepaalde. Vooral Heimans' werk geeft blijkt van een sterke sociale bewogenheid, die zelfs verder ging dan zijn natuurliefde. Een vogel in een klein kooitje was bijvoorbeeld wel een treurig gezicht, maar als de arme schoenlapper in zijn pothuis er nu juist een van zijn schaarse genoegens aan beleefde, dan moest het maar.⁵²

Tegen deze achtergrond moeten we ook de overeenkomst in natuurbeleving van de Tachtigers en die van Heimans en Thijsses nog iets nuanceren. Het estheticisme van Kloos was nauw verbonden met zijn individualisme, bij Heimans en Thijsses zouden we van een geëngageerd estheticisme kunnen spreken; zij zagen het natuurgenoet juist als iets dat uit- en overgedragen kon worden.

Er is tenslotte een nog belangrijker verschil. Heimans vulde zijn wekelijkse bijdrage in *De (Groene) Amsterdammer* nog wel eens met een impressionistisch stemmingsstukje over de

47. Deze ommekeer kan ook worden beschreven als een geleidelijke transformatie van het gedachtengoed van de Tachtigers. De discussie over het vraagstuk van individualisme versus engagement werd immers ook al in de jaren tachtig, binnen de beweging zelf, gevoerd (vergelijk noot 46); zie W.E. Krul, 'Nederland in het *fin-de-siècle*. De stijl van een beschaving', in 'Breukvlak in Nederland' (n. 4), 581-594.

48. Zie F. van Vree, 'De stad van het betere leven. Cultuur en samenleving in Nederland rond 1900', in 'Breukvlak in Nederland' (n. 4), 641-651, m.n. 642-645; over de opbloei van het culturele leven, zie diverse bijdragen in M.G. Westen ed., *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurverspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden, 1990).

49. Brouwer (n. 6), *Heimans*, 43, 132-133, 240 en het voorbericht van de redactie in de eerste aflevering van *De Levende Natuur* (1896-1897) 1-2.

50. *De Levende Natuur* (1896-1897) 2.

51. Volgens zijn biograaf was Heimans 'liberaal ingesteld' en had hij met het socialisme weinig op; Brouwer, *Heimans*, 48. Voor Thijsses geldt vermoedelijk hetzelfde; hij was, schreef hij in een brief aan Frederik van Eeden, zelfs 'als de dood zoo bang voor het 'daadwerkelijk' socialisme.' Geciteerd in Van Suchtelen (n. 45), 'F. van Eeden en Jac. P. Thijsses', 19.

52. E. Heimans, *Uit de natuur*. Bloemlezing uit zijn werken verzameld door H.E. Heimans (Amsterdam, 1916) 42-43.

natuur.⁵³ En zowel hij als Thijssse citeerden graag een paar regels natuurpoëzie – eerder Gezelle of Van Eeden dan Kloos of Gorter, trouwens.⁵⁴ Maar de grondgedachte van de natuursport was toch dat het besef van schoonheid van de natuur alleen kon worden opgewekt en aangekweekt door ‘objectieve’, feitelijke kennis van die natuur te vergaren. ‘[D]ie liefde en die eerbied [voor de natuur], ze worden alleen door kennis gekregen,’ vond de redactie van *De Levende Natuur*.⁵⁵ Het bestuderen van de natuur, het uitpluizen van feitelijke details, riep de schoonheidservaring op, en op zijn beurt wekte dit weer een grotere nieuwsgierigheid naar het feitelijk functioneren van de natuur. Hoofd en hart gingen in de natuurstudie dus samen, maar bleven toch ook gescheiden, als de twee zijden van een munt. Dit staat in duidelijk contrast tot het romantische verlangen van de vroege Tachtigers om via zintuigelijke waarneming van de werkelijkheid door te dringen tot het mysterie van het leven, tot het alomtegenwoordige, eeuwige ‘Zijnde’. Volgens de bekende reeks van Lodewijk van Deyssel klom de dichter via observatie op naar impressie en sensatie en voelde hij zo het bovenzintuigelijke in zich bewust worden. Gorters ‘sensatieve’ verzen bijvoorbeeld evoceren een natuurervaring waarin ratio en gevoel samenvallen, in elkaar opgaan.⁵⁶

De term ‘natuursport’ drukt Heimans’ en Thijsses meer prozaïsche bedoelingen eigenlijk al voldoende uit. Het sportidee staat vooral in het tijdschrift *De Levende Natuur* centraal. Hier reiken Heimans, Thijssse en hun mederedacteur Jaspers de lezer de middelen aan om zijn feitelijke kennis van de natuur uit te breiden. Details over het planten- en dierenleven en methoden en technieken om die detailkennis zelf te controleren en uit te breiden vormen de ruggegraat van het tijdschrift.⁵⁷

Deze nadruk op feiten en details was overigens niet iets nieuws. Ook van de natuurstudie in Engeland was deze gerichtheid op de directe natuurwaarneming een van de wezenstrekken.⁵⁸ Voor wat Heimans en Thijssse betreft is er hier verder een duidelijk verband met de opkomst van het aanschouwingsonderwijs in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het ideaal van onderwijs dat ‘aandacht voor het concrete en waarachtig werkelijke’ had,⁵⁹ leefde sterk in de Amsterdamse kring van onderwijzers en pedagogen waarvan Heimans en Thijssse deel

53. Een mooi voorbeeld is het stukje ‘Novembernevels’, compleet met gedicht, in de bundel *Uit de natuur* (n. 52).

54. De Tachtigerpoëzie was wel populair bij een groep Rijkskweekschoolleerlingen die (naar Duits voorbeeld) natuurwandelingen en trektochten propageerde. Maar bij deze jongeren zien we dit gepaard gaan met verzet tegen de oudere generatie en tegen burgerlijke normen en waarden. Ook binnen de in 1920 opgerichte Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie bepaalde een zekere sociale nurksheid en het bewust cultiveren van ‘onmaatschappelijk’ gedrag lange tijd de cultuur; zie Marga Coesèl, *Van Klunzen, vaklui en oude sokken. De geschiedenis van de NJN, de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie* (Amsterdam, 1988) 9-10.

55. ‘Een correspondentie’, *De Levende Natuur* (1886-1897) 126-129, m.n. 127; zie ook het voorbericht tot de eerste jaargang, p. 1-2. Cf. Brouwer (n. 6), *Heimans*, 52-53.

56. Herman Gorter, *Verzen*. De editie van 1890 met een inleiding en annotaties van Enno Endt (Amsterdam, 1977); zie ook M.G. Kemperink, *Van observatie tot extase. Sensitivistisch proza rond 1900* (Utrecht, 1988).

57. Een aardige illustratie van deze meer prozaïsche benadering geeft ook deze passage uit een brief van Heimans aan de auteur van een ter publicatie in *De Levende Natuur* aangeboden manuscript: ‘... dat vers over de vergankelijkheid kunt u beter door een beschrijving van *Trientalis* of door een kaartje van de doorwandelde streek vervangen.’ Geciteerd door Brouwer (n. 6), *Heimans*, 123.

58. Allen (n. 13), *The naturalist*, 80, 129; Merrill (n. 13), *The romance*, 12, 63-66. Behalve op de natuurstudie had deze gerichtheid op natuurwaarneming een diepgaande invloed op literatuur en beeldende kunst in de negentiende eeuw. Zie hiervoor bijvoorbeeld het breed geschakeerde overzicht van pictoriale en literaire natuurmotieven in de Victoriaanse kunst in Knoepflmacher en Tennyson (n. 6), *Nature and the Victorian imagination*.

59. *De Levende Natuur. Het levenswerk van Dr. Jac. P. Thijssse weerspiegeld in een bloemlezing*. Met een voorwoord van G.J. Tijmstra (Amsterdam, 1947) 288.

uitmaakten.⁶⁰ De studie van de levende natuur leende zich er uiteraard uitstekend voor, en met hun vele speciaal op kinderen gerichte boeken en activiteiten (zoals schoolwandelingen) leverden Heimans en Thijssse aan de verwezenlijking ervan een belangrijke bijdrage.⁶¹ Het aanschouwelijke element uit zich in Heimans' en Thijsses werk behalve in de vele plaatjes en afbeeldingen zelfs in de stijl waarin zij schreven. Lezen in hun werk is eigenlijk 'met de schrijver meekijken':

En van de aardigste kevervormen hebben wij nog niet ontmoet, en toch is hij waarschijnlijk niet ver te zoeken. Kijk, hier ligt juist een plak droge koemest. We nemen die aan een stokje, spreiden een vel wit papier op den grond en schudden de plak boven het papier uit. Er vallen wat vezeltjes, korreltjes en zoo meer. Slechts goed opgelet, want de kevers, die wij zoeken, hebben eene lengte van ... nog geen millimeter! Bovendien hebben ze bij hun val de lichaamsdeelen ingetrokken, zoodat zij zich slechts als kleine, zwarte stipjes voordoen. Ha, daar zien we een zwart puntje langzaam over het papier voortschuiven. We houden onze loupe er eens boven ... [enzovoort].⁶²

De nadruk op feiten ging gepaard met grote terughoudendheid op het punt van theorie, zeker wanneer ze voor kinderen schreven. Theoretische kennis was niet nodig om van de natuur te kunnen genieten, en 'wij kennen het gevaar, dat er schuilt in het aanbieden van die zoo eenvoudige en zoo aannemelijk lijkende, en toch zoo zelden goed begrepen verklaringen.'⁶³ En bovendien, zoals al eerder aangestipt, had de natuurstudie zoals Heimans en Thijssse die voorstonden geen wetenschappelijke pretenties. In de eerste aflevering van *De Levende Natuur* beleden de redacteurs wel de intentie om zoveel mogelijk in overeenstemming met wetenschappelijke inzichten te werk te gaan en daartoe zonodig wetenschappelijke hulp in te roepen. Ook meenden ze dat hun activiteiten voor de wetenschap relevant materiaal zouden kunnen opleveren. Maar vooropgezet doel was dat niet. *De Levende Natuur* richtte zich in eerste instantie op de amateur.⁶⁴

Wat de natuursportbeweging tenslotte ook niet was, tenminste niet in aanleg, was een natuurbescheringsbeweging. Dit aspect zou in de decennia na de eeuwwisseling pas een rol gaan spelen; ten tijde van de oprichting van *De Levende Natuur* leefde de natuurbescheringsgedachte nog niet of nauwelijks.⁶⁵ Het hoge tempo van de ontginning van woeste gronden ten spijt, was er nog volop natuur in Nederland. In de jaren 1890 zag

60. Brouwer (n. 6), *Heimans*, 236-248.

61. Heimans publiceerde een serie onderwijshandboeken over de natuurstudie voor onderwijzers; zie *ibid.*, 239-244. Over Thijsses bijdragen in dit verband: J.H.H. Zwier, *De invloed van Jac. P. Thijssse op de methoden natuuronderwijs in de basisschool* (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 1988; Vakgroep Grondslagen en Methoden van de Pedagogische en Andragogische Wetenschappen).

62. J. Jaspers, 'De kevers in het voorjaar', *De Levende Natuur* (1896-1987) 17-22, m.n. 21. Cf. Merrill, *The romance*, 90 en *passim*. De stijlovereenkomst met sommige Engelse natuurbeschrijvers – Philip Henry Gosse bijvoorbeeld – is frappant; vergelijk *ibid.*, 199-200.

63. Heimans en Thijssse, *Wandelboekje voor natuurvrienden* (Amsterdam, 1900), Voorberigt, VI. In Engeland zien we dezelfde terughoudendheid met theoretische bespiegelingen: Merrill (n. 13), *The romance*, 12-13.

64. *De Levende Natuur* (1896-1897) 1-2.

65. Zie voor de opkomst van de natuurbescherming in Nederland het recente proefschrift van Coesël (n. 12), *Zinkviooltjes en zoetwaterwieren*. Verder: *Vijftig jaar natuurbescherming* (n. 6); veel gegevens bevat ook G.A. Brouwer, *Historische gegevens over onze vroege ornithologen* (Proefschrift Groningen, 1954). Voor zover er in de vorige eeuw van bescherming sprake was ging het altijd om nuttig geachte dieren of om bescherming van jachtrechten. Nederland liep wat achter op de ontwikkelingen in omliggende landen, waar ideeën over behoud en bescherming van de natuur in de laatste decennia van de negentiende eeuw gestalte begonnen te krijgen. Zie bijvoorbeeld voor Duitsland: W. Schoenichen, *Naturschutz, Heimatschutz. Ihre Begründung durch Ernst Rudorff, Hugo Conwentz und ihre Vorläufer* (Stuttgart, 1954) en voor Engeland: John Sheail, *Nature in trust. The History of Nature Conservation in Britain* (Glasgow/Londen, 1976).

Thijssse noch Heimans enige bedreiging. Sterker nog, ze meenden dat de natuur wel een stootje kon hebben. Thijssse signaleerde bijvoorbeeld in 1896 wel het afschieten van sterns ten behoeve van de geveerde-hoedenmode, maar hij deed er nogal luchtig over: men zou wel zorgen dat het niet uit de hand liep.⁶⁶ Ook ontginning van woeste gronden was in principe toe te juichen, want hier manifesteerde zich de vooruitgang, en er bleef nog genoeg natuur over.⁶⁷ Dat er een deel van de saaië heidevelden verdween leek al helemaal geen probleem. In *De Levende Natuur* mocht de natuurliefhebber en houthandelaar Stoffel zijn gal spugen over de vermaledijde schapen die elke houtopslag op de heide voorkwamen: zo kon er nooit een fraai en rendabel bos ontstaan.⁶⁸ Een andere in *De Levende Natuur* schrijvende natuurliefhebber, de ornitholoog R.C. Snouckaert van Schauburg, legde elke interessante vogel neer om hem beter te kunnen bekijken; vogelplebs dat hem met 'aartsvervelend' gekwetter op de zenuwen werkte was zijn leven ook niet zeker.⁶⁹ Het is natuurlijk niet mijn bedoeling schamper te doen; het gaat hier wel degelijk om natuurliefhebbers. Maar inzicht in het nut en de noodzaak van natuurbescherming en -behoud is van later datum en valt niet samen met de opkomst van de natuurstudiebeweging.⁷⁰ Evenmin wil ik suggereren dat elke sensibiliteit bij de natuurliefhebber ontbrak. Aan sentimentele natuurverering hadden Heimans en Thijssse geen boodschap,⁷¹ maar dat stond een oprechte natuurliefde niet in de weg. Een dergelijke sensibiliteit is echter bij wijze van spreken van alle tijden, zoals Thomas heeft laten zien; met natuurbescherming heeft dit niets van doen.⁷²

Eén uitzondering moet er worden gemaakt: Heimans en Thijssse erkenden dat er soorten waren die gevaar liepen te verdwijnen: dat waren de zeldzame, op slechts enkele plekje groeiende planten waarvan de vindplaats in *De Levende Natuur* werd gemeld.⁷³ Waar enige bescherming nodig was, was dat dus bescherming tegen overenthousiaste natuurliefhebbers.⁷⁴

66. Jac. P. Thijssse, 'Een week in een vogelparadijs', *De Levende Natuur* (1896-1897) 57-62, m.n. 61.

67. In 1905, nadat hem duidelijk was geworden dat ook unieke natuurgebieden als het Naardermeer gevaar liepen, kwam Thijssse wel tot de overtuiging dat soms krachtig voor het behoud van de natuur moest worden opgetreden, maar daaraan werd meteen als proviso toegevoegd 'waar dit zonder schade voor de maatschappij geschieden kan' (Hana (n. 6), *Feest*, 92). Thijssse bleef ook in later jaren oog houden voor sociaal-economische belangen. Nog in zijn Verkade-album *Texel* uit 1927 schreef hij bijvoorbeeld dat zijn geliefde eiland veel bij de bebossing had gewonnen, al was daarbij fraai natuurerrein verloren gegaan. En in 1938 stelde hij in *De Levende Natuur* (1938-1939, 275): 'Het zou dwaas zijn om de maatschappelijke en technische beteekenis van de St. Pietersberg te noemen de 'keerzijde van de medaille'. Integendeel. Het is wel heel goed, dat de 'natuurvrienden' een duidelijk besef krijgen van de economische beteekenis van den berg en wat hij zoo beteekent voor werk en welvaart van honderden Nederlanders en wat voor kennis en bekwaamheid tot uiting komt bij de verschillende bedrijven.' Rechtstreekse veroordeling van ingrepen in de natuur, schrijft ook zijn biograaf Hana (*ibid.*, 47), liet Thijssse meestal achterwege.

68. B. Stoffel, 'Over boomen en nog wat', *De Levende Natuur* (1896-1897) 169-171.

69. Zie Brouwer (n. 65), *Historische gegevens*, 104.

70. Zelfs in de doelstellingen van de in 1920 opgerichte Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie kwam natuurbescherming nog niet voor. In de begintijd van de bond speelde de natuurbeschermingsgedachte nauwelijks een rol; zie Coesèl (n. 54), *Klunzen*, 17, 37-39.

71. Zie bijvoorbeeld *De Levende Natuur* (1896-1897) 35 en 127-129, waar de redacteurs zich tegen aanklachten tegen de natuursport van 'sentimentele' lezers verdedigden.

72. Keith Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England (1500-1800)* (Londen, 1983).

73. Zie bijvoorbeeld *De Levende Natuur* (1896-1897) 46-47; cf. Brouwer (n. 6), *Heimans*, 172.

74. Faunavervalsing was een nog onbekend begrip: ter compensatie van de eventuele schade raadde de redactie de lezers aan om zaad van inheemse planten uit te zaaien op plaatsen die daarvoor geschikt leken (*De Levende Natuur* (1896-1897) 47).

Overigens valt uit dit gegeven wel op te maken dat ook in de jaren 1890 het uitsterven van soorten als verlies werd aangemerkt. Als esthetisch verlies, omdat de natuur daardoor aan rijkdom en schoonheid inboette, en als verlies voor de wetenschap. Dit waren ook de belangrijkste motieven die Heimans, Thijssse en anderen in 1904 te hoop deden lopen tegen de plannen voor volstorting van het Naardermeer met Amsterdams huisvuil, een actie die zou uitmonden in de oprichting van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten.⁷⁵ Hiermee nam de natuurbescherming in Nederland een aanvang. Maar het zal duidelijk zijn dat de inhoud van dit begrip toen nog allerminst samenviel met wat wij eronder verstaan, al was het alleen maar omdat thema's als milieu en leefbaarheid nog geen rol speelden.

Natuursport en maatschappij

Hoog tijd nu om Hugo de Vries weer in het verhaal te betrekken. In De Vries vond de natuursport van Heimans en Thijssse een warm pleitbezorger. In het *Album der Natuur* schreef hij bijvoorbeeld:

De groote uitbreiding, die deze uitbreiding der natuur-studie in de laatste jaren verkregen heeft en die nog steeds toeneemt, is een zeer gelukkig verschijnsel. Voor een deel spruit zij uit een natuurlijke behoefte, voor een ander deel echter daaruit, dat de vooruitgang der wetenschap zoo geheel nieuwe gezichtspunten geopend heeft, en dat mannen opgestaan zijn, die zich tot taak hebben gesteld, deze uitkomsten en gezichtspunten in zoo wijd mogelijken kring bekend en voor onze volksontwikkeling zoo vruchtbaar mogelijk te maken.

In korte tijd hebben zich 'De Levende Natuur' en 'De natuur in!' gemaakt tot de geliefde gidsen op dit gebied. Het is verwonderlijk, welk een invloed deze tijdschriften hebben. Voor velen voorzien zij in een lang gevoelde behoefte; anderen, die haar eerst koud ontvingen, zijn thans vol enthousiasme ...

Er is aan planten en dieren heel wat anders te zien dan de soortsnamen en de soortskennmerken. Het is alles leven, ontwikkeling, verandering, strijd, vooruitgang en overwinning, wat onze belangstelling boeit. En zulk een belangstelling leidt noodzakelijk tot eigen ontwikkeling en vooruitgang.

Zelf opmerken en waarnemen, ziedaar de leuze.⁷⁶

Oppervlakkig bezien lijkt deze steunbetuiging van een professionele bioloog aan amateur-beoefenaren van de discipline niet zo opzienbarend. Wie zou het immers niet toejuichen dat zijn vak zich in een grote publieke belangstelling mag verheugen? Maar er is hier toch iets bijzonders aan de hand.

Op de eerste plaats was wat Heimans en Thijssse voor ogen stond De Vries' 'vak' natuurlijk niet. De Vries was een van de voortrekkers van de experimentele biologie die na 1890 opkwam, en het had meer voor de hand gelegen dat hij het beschrijvende veldwerk van Heimans en Thijssse met de nodige scepsis had bejegend. Dat dit kennelijk niet het geval is laat weer eens zien dat de animositeit tussen de experimentele en de beschrijvende biologie vooral een kwestie was van retoriek in professionele kringen. De nieuwe richtingen

75. Zie *Vijftig jaar natuurbescherming* (n. 6), 12-18.

76. Hugo de Vries, 'Bloemen-studie', *Album der Natuur* (1899) 220-224. Soortgelijke blijken van De Vries' enthousiasme voor de natuurstudie zijn onder meer te vinden in 'Inlandse insecten', *Album der Natuur* (1897) 42-47; 'Boek-aankondiging', *ibid.*, (1900) 27-30; 'Boek-beoordeling', *ibid.* (1904) 145-151; 'Herleven', *ibid.* (1905) 367-372. Een eigen bijdrage aan het natuurwandelingen-genre leverde De Vries met 'Duinwandeling', *Album der Natuur* (1904) 320-324.

concurrerden met de bestaande om ruimte, geld en status, en vergelijkingen in termen van modern versus ouderwets, wetenschappelijk versus amateuristisch zijn dan een voor de hand liggend polemisch instrument.

Ook De Vries mengde zich in deze machtsstrijd, zoals blijkt uit de loopgravenoorlog die hij rond 1900 met de Leidse botanici (meest systematici) voerde.⁷⁷ Maar ondertussen blijkt uit zijn geschriften dat hij wel de laatste zou zijn om het nut en de noodzaak van de klassieke botanische disciplines te betwijfelen.⁷⁸ Sterker nog, van jongsaf was De Vries een groot liefhebber van botanisch veldwerk, van floristische excursies en van biogeografische studies. Tot op hoge leeftijd publiceerde hij over dergelijke onderwerpen en ondernam hij botanische excursies met zijn studenten.⁷⁹

De Vries' enthousiasme voor de natuursport is zo dus wel te begrijpen. Maar er was een tweede motief voor zijn steun. De Vries' populariserende werk stond tot begin jaren negentig in het teken van Hartings leus 'natuurkennis als opvoedingsmiddel'. Maar het ideaal van nuttige en aangename kennis ter verhoging van het volksgeluk had toen zijn langste tijd al gehad. Bij De Vries zien we het langzaam maar zeker plaatsmaken voor propaganda voor wetenschappelijk onderzoek als instrument in dienst van de vooruitgang. Met de opkomst van de natuursport keert het thema echter nog één keer, in een bijzondere context, in De Vries' geschriften terug. Van praktisch nut in het dagelijkse leven was de natuursport natuurlijk niet, ze was vooral een aangename vrijetijdspassing, maar in De Vries' optiek kon de amateuristische natuurstudie zo toch een uiterst belangrijke maatschappelijke functie vervullen:

Heerlijk is de natuur en zoo verscheiden zijn de uitingen van haar leven, dat zij bijna overal en altijd ons allerlei aanbiedt wat met onzen gemoedstoestand overeenkomt en ons troost kan doen vinden in tegenspoed. Overal maant de natuur ons tot krachtsinspanning en tot oefening van den wil, overal wijst zij ons hoe men niet op anderen moet vertrouwen, maar eigen aanleg en neiging goed moet leeren kennen en zooveel mogelijk ontwikkelen en hoe daardoor niet alleen vooruitgang, maar ook tevredenheid en levensgenot verkregen worden ...

Hoe meer wij met de natuur omgaan, des te tevredener en vroolijker wordt onze levensopvatting, des te edeler onze denkbeelden en onze bedoelingen.⁸⁰

Dat De Vries' oproep tot zelfstandigheid en tevredenheid méér inhield dan wat goedbedoeld gepatroniseer,⁸¹ wordt duidelijk als we er zijn wetenschappelijke opvattingen van dat moment bij betrekken.⁸² Volgens De Vries' in de jaren 1901-1903 gepubliceerde *Mutations-*

77. Zie P. Smit, 'Van Floristiek tot Moleculaire Biologie: 125 Jaren Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging', *Jaarboekje Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging* (1971) 117-135.

78. B. Theunissen, 'Closing the door on Hugo de Vries' Mendelism', *Annals of Science*, in druk; Van der Pas (n. 39), 'Hugo de Vries als taxonoom'. De gespletenheid van De Vries' uitlatingen over de descriptieve richtingen blijkt ook uit het gegeven dat hij niet alleen de fylogenetische, maar ook de functioneel-anatomische vraagstelling van Stahl c.s., waarbij het om de verklaring van adaptaties ging, op tal van plaatsen in zijn wetenschappelijke publicaties als meer 'poëtisch' dan natuurwetenschappelijk betitelde. Ondertussen stond dit zijn grote belangstelling voor het werk van de vroege ecologen kennelijk geenszins in de weg.

79. De Vries droeg indirect zelfs bij tot Thijsses belangstelling voor natuurwandelingen. Een van Thijsses leraren aan de kweekschool in Amsterdam was C. Kerbert, en deze was weer een leerling van De Vries. Kerbert ondernam met zijn leerlingen dezelfde excursies die hij met zijn leermeester had gemaakt en opende daarmee Thijsses ogen voor de mogelijkheden van natuurwandelingen; Hana (n. 6), *Feest*, 32-33.

80. De Vries (n. 76), 'Herleven', 371.

81. De morele meerwaarde van de natuurstudie was gedurende de hele negentiende eeuw een terugkerend thema in de literatuur; zie bijvoorbeeld Merrill (n. 6), *The romance*, 11, 41; Barber (n. 6), *The heyday*, 35.

82. Zie Theunissen, 'Closing the door' (n. 78) en 'Knowledge is power' (n. 3).

theorie was de mens een *Dauertypus*, dat wil zeggen een vorm die evolutionair stabiel was. Elk mensenras bestond uit genetisch identieke individuen, die dus bij voortplanting binnen het ras van generatie op generatie aan elkaar gelijk bleven. Er waren natuurlijk wel verschillen tussen individuen van hetzelfde ras, maar die moesten volledig worden toegeschreven aan zogenaamde fluctuerende variabiliteit. Deze vorm van variabiliteit was voor sommige lichamelijke eigenschappen enigermate erfelijk, maar voor de geestelijke eigenschappen helemaal niet. In elke generatie was de fluctuerende variabiliteit volgens dezelfde klokvormige waarschijnlijkheidscurve van Gauss over de individuen verdeeld. Evolutionaire verandering was volgens de mutatietheorie alleen mogelijk door het optreden van mutaties, waardoor de genetische constitutie van een individu blijvend werd gewijzigd. Maar de mens was zoals gezegd een *Dauertypus*; daar traden die mutaties niet meer op. En dus was er aan de menselijke soort niets te verbeteren, tenminste niet in genetisch opzicht. Selectie had geen aangrijpingspunt, want de individuen waren genetisch identiek. En omdat de fluctuerende variabiliteit, in elk geval van de geestelijke eigenschappen, niet erfelijk was, viel daar evenmin iets mee te beginnen.

Wat de wetenschap leerde was voor De Vries onverkort op de maatschappij van toepassing, want 'de natuurwetten, die de menselijke maatschappij beheerschen [zijn] in breede trekken dezelfde ... als die, welke voor de overige levende wezens gelden.'⁸³ Het erfelijkheidsonderzoek was zodoende direct relevant voor de ontwikkeling van de maatschappij. Maatschappelijke vooruitgang, betoogde De Vries, was niet te bereiken door een keiharde toepassing van het principe van de 'survival of the fittest' of door doelbewuste selectie op goede en kwalijke menselijke eigenschappen. Deze strategie faalde, simpelweg omdat het biologisch substraat hiervoor ontbrak. Maar evenmin als voor een dergelijke 'rechtse' visie was er ruimte voor het 'linkse' geloof in gelijkheid en in de mogelijkheden tot verbetering van de mens. Want ten gevolge van de fluctuerende variabiliteit waren individuen ongelijk, en alle opvoeding en verbetering van de levensomstandigheden ten spijt keerde die variabiliteit in elke generatie onveranderd terug. Elk mens kon slechts die ontwikkelingshoogte bereiken waartoe zijn aanleg, dat wil zeggen zijn positie op de Gausskromme van fluctuaties, hem had voorbestemd. Men diende er dus wel het beste van te maken, maar verder paste slechts tevredenheid en berusting in het eigen lot.⁸⁴

Hiermee is de cirkel rond, want berusting en tevredenheid was precies wat de natuursport de mensen kon geven, en daaraan dankte ze dan ook haar maatschappelijke meerwaarde. Ziehier ook Hugo de Vries' liberale maatschappijvisie ten voeten uit. Harde overheids-politiek en eugenetica waren even zinloos als gelijkheidsdrang en socialistische opstand. Wat nodig was, was een benevolente overheid die erop toezag dat het individu zich naar zijn mogelijkheden kon ontplooiën. Het bewerkstelligen van maatschappelijke vooruitgang was de zaak van de wetenschap, en die diende daartoe ruimschoots van middelen te worden voorzien. De burger had ondertussen slechts het hem toekomende plaatsje in de maatschappelijke hiërarchie te ambiëren en kon aan zijn tevredenheid wat levensgeluk toevoegen door zich in zijn vrije tijd te vermeien in de natuursport.

83. Hugo de Vries, *Oorsprong en bevruchting der bloemen* (Haarlem, 1904) V.

84. De duidelijkste uiteenzetting van deze ideeën gaf De Vries in zijn *Afstammings- en mutatieleer* (Baarn, 1907).

Natuursport als beschavingsoffensief

Naar mijn idee is De Vries' propaganda voor de natuursport een voorbeeld bij uitstek van wat, met een de laatste jaren in zwang gekomen term, wordt aangeduid als een 'burgerlijk beschavingsoffensief'.⁸⁵ De Vries' campagne is immers een welbewuste poging van een representant van de beter gesitueerde middengroepen om de maatschappelijke ontwikkelingen beheersbaar te houden en in goede banen te leiden. De Vries' ideeën sluiten bovendien in algemene zin aan bij de veranderingsgezindheid en het humanitaire ethos van de jaren negentig, die op tal van maatschappelijke terreinen nieuw voedsel gaven aan de verheffingsgedachte.⁸⁶

Mijnhardt heeft echter enkele bezwaren tegen de term beschavingsoffensief naar voren gebracht waarvan we ons hier rekenschap moeten geven.⁸⁷ Als eerste stelt hij dat een zinvol gebruik van de term vereist dat er sprake is van duidelijk te identificeren maatschappelijke groeperingen, zowel aan de kant van degenen op wie het offensief zich richt als van degenen die het uitvoeren. Voor de late achttiende en vroege negentiende eeuw, betoogt hij, levert dit onoverkomelijke problemen op. De late negentiende eeuw is wat dit betreft echter minder problematisch, zoals ook Mijnhardt onderkent. De industrialisering creëerde na 1850 gaandeweg een maatschappelijk krachtenveld met duidelijk zichtbare economische en politieke belangentegenstellingen. Het geloof in een statische maatschappelijke orde erodeerde en beginnende arbeidsonrust en opkomend socialisme maakten de 'sociale kwestie' tot een voor de middengroepen nijpend probleem. Het is in deze context evident dat De Vries' weerlegging van de 'illusie' van gelijkheid en zijn referenties aan tevredenheid en zelfredzaamheid een bezwerend element bevatten.

Een tweede bezwaar dat Mijnhardt tegen een lichtvaardig gebruik van de term beschavingsoffensief naar voren heeft gebracht noopt echter ook in ons geval tot een belangrijke nuancering. De term legt de nadruk op de berekenende intentie van degenen die het offensief uitvoeren en doet geen recht aan het element van daadwerkelijke humanitaire betrokkenheid. Propagandisten van de Nutsideologie, bijvoorbeeld, dreigen zo te worden afgeschilderd als opportunisten die welbewuste pogingen deden bepaalde lagen van de samenleving onder de duim te houden, en dit wringt met de authentieke compassie en gedrevenheid die uit hun daden en geschriften spreekt.

Deels wordt dit bezwaar in ons voorbeeld van de natuursport ondervangen door het gegeven dat het doelbewuste, calculerende element bij De Vries onmiskenbaar aanwezig is. Zijn steun aan de beweging kwam mede voort uit het verwachte maatschappelijke effect. Het is in theorie heel goed denkbaar dat hij zich (om niet minder opportunistische redenen) tegen de natuursport zou hebben verzet, ten eerste vanwege de wezensovereenkomst met de klassieke botanische disciplines, en ten tweede vanwege het expliciete niet-wetenschappelijke karakter. Zeker dit laatste had hij waarschijnlijk liever anders gezien.

Maar in het geval van Heimans en Thijsse is de overheersende indruk die men van hun intenties krijgt er toch een van enthousiaste zendingsdrang, zonder dat daarachter een bewuste maatschappelijke strategie zichtbaar is. Natuurlijk, de natuursport was in de ogen

85. Zie Bernard Kruijthof, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposium. Tijdschrift voor Maatschappijwetenschap* 2 (1980) 22-37.

86. Van Vree (n. 48), 'De stad', 644.

87. W.W. Mijnhardt, *Tot heil van het mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam, 1987) 293-294.

van deze liberale onderwijzers een bron van 'rein en goedkoop genot.'⁸⁸ Na enig speuren is in hun werk zelfs de uitspraak te vinden dat genieten in de natuur kan afhouden van bezoek aan kroeg en bordeel.⁸⁹ Maar dit soort opmerkingen is allerminst tekenend voor de geest van hun werk, en om op grond hiervan van een beschavingsoffensief te spreken komt mij toch wat gechargeerd voor. Het is bovendien nog wel wat anders om te beweren dat natuursport van kroeg- en bordeelbezoek afhoudt, dan de arbeider toe te roepen dat hij beter de natuur in kan gaan dan naar chartistische bijeenkomsten, zoals Hugh Miller in Engeland deed.⁹⁰ Veel meer springt de lezer van Heimans' en Thijsses werk in het oog hun bijna kinderlijke enthousiasme en hun oprechte overtuiging dat de natuursport voor iederéén een beetje levensgeluk kan betekenen. Zelfs bij De Vries ontbreekt dit element van daadwerkelijke betrokkenheid niet. Gegeven zijn gebruikelijke nuchtere en sobere formuleertrant, is hij in zijn besprekingen van natuursportwerkjes ongewoon hoog-gestemd. Zelfs deze door de wol geverfde professional blijkt bijvoorbeeld nog helemaal vertederd te kunnen worden door de blaartrekkend-zoete natuurlyriek van ene Mej. F.J. van Uildriks.⁹¹

Besluit

Over de ontwikkeling van de natuursportbeweging en haar maatschappelijke betekenis in het verdere verloop van de twintigste eeuw valt zonder nader onderzoek weinig met zekerheid te zeggen. Zeker is wel dat de natuursport à la Heimans en Thijsses langzaam maar zeker is verdwenen. Dit had meer oorzaken dan alleen dat het sportveld langzaam maar zeker werd opgedoekt. Natuurliefde is van alle tijden, maar ze heeft langzaam maar zeker meer bezorgde vormen aangenomen. *De Levende Natuur* is enkele jaren geleden omgevormd tot een tijdschrift voor natuurbeheer. De opkomst van natuurbescherming en natuurbeheer in Nederland is een van de vruchten van de natuursportbeweging die in dit verband nader onderzoek verdienen.⁹² Van belang is dat daarbij ook aandacht wordt gegeven aan de veranderingen in natuuropvatting en in beschavingsidealen die met deze ontwikkeling gepaard zijn gegaan.

De onbekommerde geest van de natuursport blijft bewaard in Heimans' en Thijsses geschriften. Menigeen heeft geprobeerd in hun trant te schrijven, met meestal onverteerbaar resultaat. Heimans' en Thijsses werk is daarentegen onverwoestbaar. Je wordt er hooguit een beetje melancholiek van, want het maakt de moderne lezer pijnlijk duidelijk wat er sedertdien allemaal is verdwenen.

88. Brouwer (n. 6), *Heimans*, 240.

89. *Ibid.*, 246.

90. Barber (n. 6), *The heyday*, 235.

91. De Vries (n. 76), 'Herleven'.

92. Maar veel materiaal is inmiddels bijeengebracht door Marga Coesèl; zie haar *Zinkvioletjes en zoetwaterwieren* (n. 12).

SUMMARY

Nature study and happiness in life

Hugo de Vries, Eli Heimans and Jac. P. Thijsse

This article analyses the backgrounds of Hugo de Vries' stance with regard to the Dutch nature study movement, which rapidly gained momentum in the 1890s. The movement has received little attention from historians until now. A short exposition of its aims and intentions, as envisioned by its main protagonists, Heimans and Thijsse, is provided. It is shown that De Vries' scientific ideas on the improvability of the human species and his liberal social views led him to conclude that both socialism and right-wing 'laisser-faire' ideologies were scientifically unsound. Hereditary theory implied that the human races were genetically stable entities which could not be improved by selection of any kind. The progress of society could only be furthered by placing the emphasis on the individual and its cognitive and social development. According to de Vries, the study of nature provided an excellent means to this end, since it contributed to the individual's personal development as well as to its happiness.